

NOTE FILOLOGICE LA CARTEA A IV-A A REGILOR

Dr. Iosif CAMARĂ

“Alexandru Ioan Cuza” University, Iași

iosif_camara@yahoo.com

ABSTRACT L'étude comparative des principales versions roumaines du quatrième livre des *Rois*, en étendant les recherches aux autres livres bibliques aussi, nous a permis de faire quelques observations concernant la traduction du texte biblique : le nom du Belzébuth en roumain, l'épisode de l'ascension au ciel du prophète Élie et le conditionnement historique dans la désignation de certaines réalités bibliques: la lèpre (*bube, gubăvie, lepră, mișălie, pracașă, stricăciune*), l'eunuque (*famen, scopit, hadâmb, eunuc, dregător*), le centurion (*sutaș, inșbașă*), le scribe (*logofăt, cărturar*).

KEYWORDS Belzébuth, Prophète Élie, lèpre, eunuque, centurion, scribe, logothète

Cartea a IV-a a Regilor a fost pentru prima dată transpusă în limba română în secolul al XVII-lea, ca parte a două versiuni veterotestamentare integrale, MS. 45 și MS. 4389. La acestea se adaugă diortosirea din BIBL. 1688, care urmează primul manuscris. În traducerea MS. 45, Nicolae Milescu a avut ca text de bază *Septuaginta* tipărită la Frankfurt (1597). La prima revizie a textului, făcută, probabil, de mitropolitul Dosoftei al Moldovei împreună cu colaboratorii săi, a fost folosită ca versiune de control o ediție sixtină a *Septuagintei*, ce reproducea versiunea din *Codex Vaticanus*. În traducerea din MS. 4389, atribuită cărturarului muntean Daniil Panoneanu, s-a folosit ca text de bază Biblia tipărită la Ostrog (1581), apelându-se la *Vulgata* ori de câte ori textul slavon era obscur. Opțiunile de traducere sînt o dovadă a măiestriei și grijii deosebite pe care au avut-o cărturarii în transpunerea textului biblic, prin redarea exactă a unor sensuri contextuale, selecția ingenioasă din seriile sinonimice avute la dispoziție, realii lingvistice etc. Din acest punct de vedere, textul

cuprins în cartea *4 Regi* este de mare valoare pentru studierea modului în care a fost îmbrăcat corpul Scripturii în haină românească.

1. Baal-Zebub

Baal-Zebub este o divinitate semită cinstită de filistenii din Ecron (Accaron), menționată de patru ori în Vechiul Testament. În calitate de stăpân al demonilor, înregistrează câteva ocurențe și în Noul Testament. Numele *Baal-Zebub* este alcătuit din două elemente: *Baal* ‘stăpân’ funcționa ca teonim în credințele ugaritice și cananeene, dar a cunoscut o largă difuzare în teonimia și toponimia semită; *zebub* ‘muscă’ (DDD, *s.v.*). Calitatea lui Baal-Zebub de ‘stăpân al muștelor’ a deschis probabil calea către demonizarea progresivă a zeului respectiv în Noul Testament: ca insectă impură și aducătoare de boli, musca a ajuns să joace în mitologii rolul de încarnare a răului și a spiritelor rele (demonul iranian Nasu, plaga venită asupra egiptenilor, simbolizând pedeapsa dumnezeiască, Jupiter „apărătorul muștelor” etc., v. EVSEEV, *s.v. muscă*).

Numele lui Baal-Zebub a cunoscut mai multe variante în Vechiul Testament. În SEPT. RAHLFS este tradus parțial teonimul din *4 Regi*: Βααλ μυϊαν. VULG. transcrie numele în întregime, sub forma *Beelzebub*. Pe de altă parte, în Noul Testament întâlnim o nouă transcriere grecească, Βεελζεβούλ, în timp ce VULG. reia forma din Vechiul Testament. Diferențele survenite în scrierea numelui (*Baalzebub*, *Beelzebub*, *Beelzebub*) sunt puse de cercetători pe seama oralității sau a unor tradiții textuale diferite (DDD, *s.v.*). În spațiul românesc, numele acestui zeu înregistrează o sumedenie de variante, în funcție de originalul care a stat la baza traducerii. În MS. 45 se traduce parțial numele din originalul grecesc, Βαάλ μυϊαν devenind astfel *Vaal Musca*. Ocurența de la *4 Regi* 1:2 are în glossă termenul *scârnav*, aflat în OSTROG. În MS. 4389 apare peste tot *Vaal spurcatul*, sintagmă care redă aici sl. ВААЛЪ СКВЕРНЫЙ (OSTROG). În OSTROG, sursa acestui cuvânt atașat numelui *Baal* nu poate fi decât grecească, întrucât VULG. conservă teonimul semit *Beelzebub*, al cărui semantism etimologic se pierduse. Calificativul СКВЕРНЫЙ ‘spurcat, necurat’ (*cf.* SJS) pare a face trimitere la textele rabinice, după care numele acestei divinități ar semnifica ‘stăpânul mormanului de gunoi’,

căci verbul *zabal* ‘a îngrășa pământul’ desemnează idolatria (pentru această interpretare, v. SEPT. NEC, nota la 4 Reg. 1:2). BIBL. 1795 păstrează forma din BIBL. 1688, dar VULG. BLAJ dă *Velzevuv*. Cele mai multe versiuni moderne restituie forma ebraică, transcriind-o *Baal-Zebub* (BIBL. 1874, CORN. 1924, ANANIA etc.) sau *Baalzebub* (RADU-GAL.).

Spre deosebire de tradiția textuală veterotestamentară, în Noul Testament *Baal-Zebub* (gr. Βεελζεβούλ, lat. *Beelzebul*, sl. **БЕЕЛЗЕВУЛ**) este prezentat drept căpetenie a demonilor (Mat. 12:24). Traducerile Noului Testament din secolele al XVI-lea și al XVII-lea reiau, uneori cu modificări, forma slavă sau grecească a numelui: *Veelzavul* (NTB 1648, BIBL. 1688), *Veelzevul* (ES, NTB 1648), *Velzavul* (ES, BIBL. 1688), *Velzevul* (CT, NTB 1648, BIBL. 1688), *Velzevula* (CT). Tradiția este păstrată până în perioada modernă, când forma *Beelzebul* devine normă în versiunile românești ale Bibliei. În secolul al XIX-lea a început să circule și forma *Belzebut*, care reflectă fr. *Belzébut*.

Ca desemnare a diavolului, *Baal-Zebub* s-a răspândit, în special cu ajutorul textelor biblice și al cărților populare, în spațiul slav cunoscând mai multe variante explicate de A. Vailland prin etimologie populară, **БЕЛЪ** fiind înțeles ca ‘mare’ (ap. IONESCU, p. 18). În trecerea către modernitate, literatura a avut un rol important în popularizarea personajului: în cântul al III-lea din *Arta poetică*, BOILEAU (p. 205) deplânge înlocuirea de către poeți a ființelor mitologice cu Belzebut, Lucifer și alți demoni, ținând la fiecare pas pe cititor în infern. Într-o fabulă de Alecu Donici, Velzevul, ca un înțelept al Tartarului, face dreptate între pizmăreț și șarpe, care-și disputau întâietatea. Velzevul dă întâietate primului, căci acțiunea lui nefastă are rază mai lungă decât a șarpelui (DONICI, p. 55). Între temele biblice explorate de I. Heliade Rădulescu, *Căderea îngerilor* este zugrăvită grandios: „Plesnește universul și besna se despică;/ Tartarul se deschide; de foc un ocean/ Se-ntinde fără margini; și demonii tot pică,/ Cei mari și mai nainte, din toți mai greu Satan./ [...] Cu-același zgomot cade și Belzebut, Astaroh,/ Temnuț, Hamos, Asmode, Dagon, Mamut, Baal,/ Astoret, Isis, Orus, Moloh, Balmol, Briaroh,/ Brinmuter, Gorgon, Bluhall, Romnon și Belial,/ Toți capete de ură, trufie, nevoială/ Și grindină la urmă și cetele lor mii”

(HELIADÉ, p. 197). În epoca lui Caragiale numele fusese atribuit lui Take Ionescu, datorită abilității sale politice (v. CARAGIALE, p. 178).

2. „Răpirea” la cer a prorocului Ilie

Ilie Thezvitianul este un proroc al Vechiului Testament, a cărui activitate, relatată în 3-4 Reg., se încheie cu răpirea la cer din 4 Reg. 2:1-12. Ca întâmplare cu totul neobișnuită (numai Enoh mai fusese strămutat, necunoscând moartea, v. Fac. 5:24), ridicarea la cer a lui Ilie este exprimată cu rețineră, fapt transmis și în versiunile românești vechi. Bartolomeu Anania remarcă faptul că în textul biblic numai despre Iisus se spune limpede că „S-a înălțat la cer”. Enoh și Ilie, celelalte două personaje biblice despre care se spune că au fost ridicate la cer, sunt strămutate de Dumnezeu (v. ANANIA, nota *a* de la 4 Reg. 2:1).

De asemnarea, fenomenului enigmatic care a declanșat ridicarea lui Ilie la cer s-a făcut diferit în versiunile românești, distingându-se trei tradiții textuale diferite. *Cutremur*, prezent în MS. 45 (de unde trece în BIBL. 1688), redă gr. *συσσεισμός* din SEPT. FRANKF.; opțiunea nu va fi reținută în ediția din 1795. Traducătorul MS. 4389 urmează principiul literalității în redarea sintagmei *βιχρῆ ἰακὸ ἡλ νβο* din OSTROG: *vibor ca la cer* (*vibor* apare aici cu sensul etimologic de ‘vârtej’). Fără nici o legătură cu MS. 4389, BIBL. 1795 traduce *vifor*, preluat în BIBL. 1914, dar și în alte versiuni moderne sinodale (BIBL. 1936, BIBL. 1968). BIBL. 1865-1867 conține opțiunea *vârtej de vânt* (traducătorii câtorva din cărțile istorice sunt C. Erbiceanu și F. Dubău; v. CONȚAC, p. 201-211). Această opțiune textuală o va concura pe cea provenită din Biblia lui Samuil Micu, fiind răspândită întâi în edițiile „britanice”, apoi și în cele ortodoxe, începând cu RADU-GAL. Tot pentru *vârtej de vânt* optează și ANANIA, care dă o explicație amplă sintagmei și contextului în care apare. În pasajul de față textul ebraic conține doar un termen, redat prin gr. *συσσεισμός*, lat. *turbo*. Faptul că versiunile moderne încearcă să expliciteze pasajul, introducând o perifrază, poate duce însă la confuzii, căci *vânt* îl redă deseori pe *πνεῦμα* (v. Ps. 147:7, Ioan 3:8), traducerea românească sugerând astfel o anumită interpretare a răpirii lui Ilie. Un reflex al tradiției biblice românești posteroare BIBL. 1795 pare a fi sintagma *turburare de vânt* care

se găsește într-un text al lui Veniamin Costachi: „Dumnezeu au răpit pre Ilie de pre pământ la ceriu prin o turburare de vânt întru un car de foc și cu cai de foc înhămați (COSTACHI, p. 281).

În SEPT. FRANKF., ideea de răpire a lui Ilie la cer din 4 Reg. 2:9 este exprimată cu ajutorul verbului *ἀναλαμβάνω* ‘prende en enlevant’ (BAILLY, *s.v.*), cf. transpunerea pasajului de față în SEPT. NEC: *să fim răpit de lângă tine în înalturi*. În MS. 45 se traduce termenul *văznesi*, precizându-se într-o glosă sensul ‘înălța’. Cuvântul este un slavonism a cărui adoptare de către traducător se explică prin prezența lui în pasajul corespunzător din OSTROG (*ВЪЗНЕСИТИ*), transferul fiind favorizat de existența în limba română, la acea dată, a termenului *văznesenie* (atestat la Coresi). Se poate presupune că acest cuvânt mai fusese introdus în textele românești alături de alte slavonisme, căci el apare și în *Floarea darurilor*, într-o traducere de la sfârșitul secolului al XVI-lea (CARTOJAN, vol. I, p. 256). La Milesco, termenul are trei ocurențe: *semețiile nenumăratelor bunătăți văznesindu-să* (4 Reg. 2:9, Est. 8:13) și *Povățuitor pre tine au pus, nu te văznesi* (Sir. 32:1).

Imaginea Sfântului Ilie în artă este de obicei inspirată de scena răpirii sale la cer. În iconografia bizantină, Sfântul Ilie este reprezentat în gura peșterii sau în carul de foc. Datorită referințelor biblice la Ilie, reprezentarea sa în iconografie este frecventă: scena Schimbării la Față, unde apare alături de Moise (ERMINIA, p. 109), tabloul descris în Apoc. 11:1-2, unde este zugrăvit alături de Enoh pe norii cerului (*ibid.*, p. 133). Pe temeiul acestui pasaj biblic, Enoh și Ilie mai apar și în scena adormirii Fecioarei Maria (PELIKAN, p. 168). O frumoasă evocare a momentului răpirii lui Ilie la cer, inspirată de scrierile patristice, dă Vasile Voiculescu în poezia *Marele vehicul*. „Am aflat cum s-a răpit Ilie,/ Oarecând în ceruri strămutat/ Nu de fulgere cu albă vijelie/ Nici de volbura de nori purtat:/ Ci l-a smuls din mijlocul mulțimii/ Rugăciunea, carul cel de foc,/ Căreia vii flăcări la un loc/ I se înhămară înșiși Cheruvimii” (VOICULESCU, p. 206). O influență biblică poate fi și prezența sintagmei *vârtej de vânt* la George Coșbuc, în *Vântoasele*, descriind o răpire de pe pământ similară celei din 4 Reg. 2:11: „Că vâjăia vârtej de vânt,/ Pe când vorbeau: plecaseră răul!/ Și undele-nghițind flăcăul/ L-au ridicat de pe pământ” (COȘBUC, p. 67).

Prorocul Ilie ocupă un loc important în mitologia românească, întrucât sărbătoarea sa (20 iulie) marchează miezul verii, cel mai

important moment al anului pastoral. Sântilie a preluat atribuțiile unui zeu al Soarelui și al focului (GHINOIU, p. 9, 298), după unii specialiști Gebeleizis (Eliade), după alții Perun (Kernbach), sărbătoarea fiind celebrată prin nedeile păstorești sau Sântiliile (KERNBACH, *s.n.*). Momentul de la 20 iulie este centrul unui întreg ciclu de sărbători dedicate Sfântului Ilie (Panteliile, Ilie-Pălie, Pintilie Călătorul etc., mulți dintre aceștia fiind, în mitologia românească, vizitii la căruța lui Sântilie). Popularitatea prorocului Ilie în calitatea sa de continuator al unui cult solar se explică și prin faptul că, dacă agricultura a fost subordonată unei ideologii lunare, păstoritul a fost mereu dependent de o ideologie solară. Pe lângă motivele precreștine asimilate sărbătorii Sfântului Ilie, cel puțin două elemente de sorginte biblică se disting în cultul acestuia: legenda că Sântilie a urcat în munți și s-a făcut păstor la oi pe o perioadă de trei ani (GHINOIU, p. 298; KERNBACH, *s.n.*), care pare a face trimitere la perioada petrecută de prorocul Ilie în Muntele Horeb (v. 3 Reg. 19:8-18), dar mai ales imaginea carului cu care umblă prin cer (având ca temei imaginea răpirii la cer din 4 Reg. 2:11): Sfântul Ilie umblă pe norii cerului cu carul, urmărind pe diavoli, în tradiția populară această credință furnizând explicația pentru originea tunetului și a fulgerului: „Tunetul este tropotul cailor sau duruitul căruței lui Sf. Ilie, [...] fulgerul va fi socotit ca niște scânteii ce ies din piatra lovită de potcoavele cailor lui” (PAMFILE, p. 98) ori biciul de foc al Sf. Ilie mânând caii (*ibid.*, p. 102). Tot atunci oamenii fac cruce, pentru că diavolul, ca să scape cu zile, se poate ascunde în om. Lemnul atins de trăsnet nu se folosește la construcția caselor (*ibid.*, p. 103). După GHINOIU (p. 99), caii lui Sântilie sunt o formă indirectă de exprimare a cultului cabalin în mitologia românească.

3. Termenul *lepră*

Lepra este numele generic al mai multor afecțiuni ale pielii mai ușoare sau mai grele (v. și comentariile din MLD II, la Ieș. 4:6, și MLD III, la Lev. 13:2). În limba greacă această boală este desemnată prin termenul *λέπρα* < *λέπειν* ‘a coji’, de unde a pătruns în latină (*lepra*, *leprosus*). În OSTROG se întrebuințează termenii *прокаженіє*, *проказа* ‘lepră’, *прокаженъ* ‘lepros’, formate de la verbul *казити* ‘a strica’. Limba română veche dispunea de

mai multe cuvinte pentru a desemna pe lepros: *bubos*, *gubav* (din sl. **ГЪБАВЪ** ‘lepros’, prin intermediul sârbo-croatei, CIORĂNESCU, *s.v.*), *lepros*, *mișelit*, *stricat* (v. și MARDARIE, *s.v.* **ПРОКАЖЕНЪ** ‘mișelit, gubav’). Boala era denumită: *bube*, *gubăvie*, *lepră*, *mișălie*, *pracașă* sau *stricăciune*.

Pentru a înțelege opțiunile textuale din Ms. 45 (continuat de BIBL. 1688) și Ms. 4389, este necesară o privire în tipăriturile anterioare. Din secolul al XVI-lea ne stau la îndemână mai ales pericopele evanghelice pentru a culege informații despre norma lingvistică în cazul bolii identificate azi ca *lepră*. În textul grecesc al Noului Testament, **λεπρός** înregistrează nouă ocurențe, iar **λέπρα** patru. În ES leprosul este desemnat cu termenul *gubav* (Mat. 8:2, 10:8, 11:5, 26:9), iar lepra este numită *stricăciune* (Mat. 8:3). În CT, desemnarea bolii și a suferindului se face constant cu ajutorul cuplului *stricăciune* – *stricat*, elementul insolit aflându-se la Mat. 10:8: *mișălit* (sensul ‘lepros’ al lat. *misellus* (> rom. *mișel*) este atestat în latina medievală, *s.v.* NIEMEYER, și în franceza veche, *s.v.* SCRIBAN, CIORĂNESCU). NTB 1648 atestă pe de o parte uzul cuvintelor *gubav* și *gubăvie* în limbă, iar pe de altă parte caracterul de normă al cuplului *stricăciune* – *stricat* (ântâlnit în veacul anterior). În evanghelia de la Marcu și în cea de la Luca, tipăritura de la Alba-Iulia continuă tradiția din CT, în timp ce la Matei, unde cărturarii aveau la îndemână textul tipărit de Filip Moldoveanul, situația se prezintă astfel: 1. în două situații este menținută forma *gubav* din ES (la Mat. 10:8, 11:5); 2. *gubav* este înlocuit cu *stricat*, dar primul termen este păstrat în glosă (Mat. 26:6); 3. *gubav* este înlocuit cu *bubos* (Mat. 8:2), iar *stricăciune* cu *gubăvie* (Mat. 8:3); pentru a evita ambiguitățile, glosa versetului descrie boala (menționând și trimiterea la Lev. 4:14): „Acest feal de bube era de ieșia denlontrul omului și nu să putea curăți?”. În BIBL.1688 se distinge încercarea de uniformizare a terminologiei, prin generalizarea cuplului *stricăciune* – *stricat*. Se înregistrează și două excepții: păstrarea opțiunilor din NTB 1648: *bubos* (Mat. 8:2) și *gubav* (Mat. 10:8, provenit din ES).

În Ieș. 4:6, Ms. 45 conține traducerea *bubele stricăciunei*, iar Ms. 4389 prezintă opțiunea *stricăciune* (cf. VULG.: *leprosa*, OSTROG: **ПРОКАЖЕННА**); v. și comentariul de la Ieș. 4:6, în MLD II. Versetele care descriu pe larg apariția leprei și măsurile care trebuie luate (Lev. 13:2, 3 etc.) prezintă variații în textele românești. Ms. 4389 este singurul care traduce clar

pasajul: „Să vază preotul stricăciunea (*ἀφή, lepra, ВЛЕСКЪ*)... că iaste bubă mișăliei (*ἀφή λέπρας, plaga leprae, ВЛЕСКЪ ПРОКАЖЕНІА*)”. Termenul *ВЛЕСКЪ* ‘eczemă’, rar în limba slavonă, echivalând în context gr. *ἀφή*, desemnează o afecțiune cutanată (eczemă), pe care traducătorul a înțeles-o ca *bubă, stricăciune* sau *semn*, cu toate că MARDARIE îl echivalează cu *gubăvie* (*s.v. ВЛЕСКЪ*). Așadar, *ἀφή λέπρας, plaga leprae* și *ВЛЕСКЪ ПРОКАЖЕНІА* au fost rediate astfel: *bubă mișăliei* (Lev. 13:2, în MS. 4389), *semnul mișăliei* (Deut. 24:8, în MS. 4389), *pipăirea strălucirii* (Lev. 13:2, în MS. 45), *pipăire de bube* (Lev. 13:2, în BIBL. 1688) (v. MUNTEANU, p. 69-70), *pipăirea stricăciunii* (Deut. 24:8, în BIBL. 1688 și MS. 45). În 4 Reg., lepra este exprimată în mai multe moduri; în MS. 4389 apar termenii *gubăvie* (cu glosa *leprosus*, la 4 Reg. 5:1), *stricăciune* (o ocurență, 4 Reg. 5:7) și *gubav*; în MS.45 desemnarea leproziei se face prin cuvintele *stricăciune, lepră* (o ocurență, 4 Reg. 5:27) și *stricat* (la 4 Reg. 5:1, cu glosa: *bubos*). Tot aici, la 4 Reg. 5:27, înregistrăm prima atestare a cuvântului *lepră* în limba română (care trece și în BIBL. 1688), cu glosa: *Luă Ghiezi stricăciunea lui Neeman*.

La episodul vindecării lui Naaman de lepră (4 Reg. 5:10) face trimitere CREANGĂ (p. 37–38): „Duh neastâmpărat și cutezător în predicile sale de pe amvoanele bisericilor, înțepa ca vespea, zicând: «Elisei a curățit de lepră pe Neeman Sirianul, trimițându-l să se scalde în râul Iordanului. Iară eu vă trimit la Căcaina, ca să vă curățiți de lepra ignoranței și a trândăviei!»”.

4. Desemnarea *eunucului*

Cuvântul ebraic cu care este desemnat eunucul înseamnă ‘castrat’, sensul său evoluând până la cel de ‘dregător’. În trecut castrarea se practica mai ales din două motive: ca demnitar, bărbatul nu putea accede la funcții înalte în stat decât dacă era famen, drept garanție că nu va râvni să răstoarne dinastia oficială printr-una proprie; ca hadâmb (paznic al haremului), bărbatul trebuia să fie famen nu din rațiuni de prohibiție sexuală, ci pentru a se evita nașterile nelegitime care ar fi pus în pericol succesiunea dinastică. Practica a fost răspândită și în Bizanț, fiind descrisă în amănunțime de bizantinologul GUILLAND. În Biblie apar eunuci cu funcții importante în stat (v. Fac. 37:36, Fac. 40:2; Putifar este, după unele interpretări, mai marele oștilor lui Faraon). Gr. *εὐνοῦχος*

înseamnă, literal, ‘gardien de la couche’ (BAILLY). Practica era răspândită în Imperiul Otoman, de unde a fost împrumutat în română termenul *hadâm(b)*, desemnând o realitate istorică precisă, paznicul haremului (DLR, *s.v.*), spre deosebire de *famen*, termen moștenit care nu implică o condiționare istorică. Vechile traduceri biblice românești atestă uzul răspândit al cuvântului *hadâm(b)* (v. ocurențele din Fac.), cu ambele variante: *hadâm* (variantea munteană) și *hadâmb* (variantea moldovenească). În Fac. 37:36, *εὐνοῦχος* este transferat și în OSTROG (*евнухъ*), de unde trece în MS. 4389 (*eunub*, glosat: *hadâmul*), față de celelalte două versiuni veterotestamentare contemporane, unde apare *hadâm*. Se pare că și în 4 Reg. 8:6 eunucul avea o anumită dregătorie, după cum reiese din context. Aici, în MS. 4389, ca peste tot în 4 Reg., se traduce *hadâm*. Diferit de acesta, MS. 45, urmat de BIBL. 1688, conține termenul *scopit* (cf. OSTROG: *скопецъ*). Trebuie subliniat că sl. *скопецъ* era redat de MARDARIE ca *scopit*, spre deosebire de cei doi traducători ai Bibliei, care selectează cu grijă cuvintele în context. Răspândit în BIBL. 1688, cuvântul *scopit* este eliminat (cu unele scăpări) de BIBL. 1795, care îl înlocuiește cu *famen*, de unde va trece în BIBL. 1914. În traduceri vechi românești, Deut. 23:1 pare a indica o diferență de sens destul de mare între *famen* și *scopit*. Nu e o sinonimie *in praesentia*, ci desemnează două stări diferite ale bărbatului incapabil de a procrea, *famen* și *scopit*, după cum probează comparația cu originalul. Nu același lucru se poate spune despre graiul traducătorului NTB 1648: din Mat. 19:12 rezultă că *famen* desemnează pe bărbatul născut cu un handicap (incapacitatea de a procrea), dar și pe cel care s-a castrat: „Sânt fameni carii den trupul mumei lor au născut așa și sânt fameni carii-s giugăniți de oameni și sânt fameni carii să giugănesc înșiși pre sine”, sens înregistrat în DLR. Aceeași sinonimie este sugerată de transpunerea lui *каженикъ* ca *om scopit*, *famen* la MARDARIE, *s.v.* Pe lângă menținerea în uz a cuvântului *famen* (repus în circulație de Eminescu), edițiile moderne ale Bibliei prezintă opțiuni lexicale și hermeneutice diferite: *dregător* (BIBL. 1874, CORN. 1924), *eunuc* (RADU-GAL., SEPT. NEC).

5. Asupra traducerii unor termeni militari

Traducătorii textului biblic au întâmpinat dificultăți în transpunerea pasajului din 4 Reg. 11:4, începând chiar cu *Septuaginta*, cauza fiind doi

termeni din textul ebraic, *chorri* și *rasim*, transcriși și interpretați diferit de traducători. Cuvântul interpretat de SEPT. RAHLFS ca nume propriu și transcris *Χορρι* desemnează un corp de oaste alcătuit din mercenari. Sunt aceiași cu cherethiții care formau garda lui David (v. 2 Reg. 8:18, 2 Reg. 20:23). Împreună cu celălalt corp de mercenari, *Ρασιμ*, alcătuiau garda personală a regelui (v. SEPT. NEC, nota la 4 Reg. 11:4). Confuzia din pasaj este accentuată de un grad militar redat printr-o perifrază în textul ebraic, echivalat corect în SEPT. RAHLFS cu *ἐκατοντάρχος* (de la *ἐκατόν* ‘sută’), iar în cel latinesc cu *centurio* (în mod surprinzător, OSTROG reține aici sl. *тысѣщникъ* ‘comandant peste 1000 de soldați’). Întregul pasaj arată în SEPT. RAHLFS (cf. SEPT. FRANKF.) astfel: *τοὺς ἐκατοντάρχους τὸν Χορρι καὶ τὸν Ρασιμ*. Traducerea din MS. 45 urmează textul grecesc potrivit principiului literalității, făcând textul neinteligibil: *pre cei preste sută alor horri și alor rasim*. Tot versiunii grecești îi urmează și OSTROG prin faptul că păstrează cei doi termeni: *тысѣщники хоррима и расим*. VULG. nu menține ebraismele, redând pasajul simplificat: *centuriones et milites*. Spre deosebire de celelalte texte, MS. 4389 redă pasajul servindu-se de toate cele trei izvoare: *iuzbașii și căpitanii ai lui horim și ai lui rasim*. Modul în care s-au făcut aceste echivalări este elucidat de traducerea de la Ieș. 18:25: *și-i făce pre ei preste ei preste mie, și preste sută mai mari, și preste 50, și preste 10, și aducători înlontru de cărți* (MS. 45); *și puse preste dânsii căpitani, iuzbaș, ceauș, și vâtaș, și logofeș* (MS. 4389). Din compararea celor două versete rezultă că în epocă un căpitan conducea 1000 de oameni, iuzbașa conducea 100, ceaușul 50, iar vâtașul 10. Aceste cifre sunt confirmate de cercetarea lui STOICESCU¹, care însă nu apelează la prețioasele referințe biblice, de unde unele erori în lucrarea menționată: v. de exemplu la p. 261, unde autorul notează că *sutașul* a reprezentat în secolul al XVII-lea o categorie fiscală, nu gradul militar echivalent centurionului și iuzbașei; sunt ignorate însă pasaje din Noul Testament traduse în veacul al XVI-lea, unde sl. *сѣтникъ* (gr. *ἐκατοντάρχος*) este tradus prin *sutaș*: Mat. 8:8, în CT, Fapte 21:32, în *Codicele Voronețean* etc. Întrebuințarea lui *iuzbașă* în MS. 4389 relevă încă o dată efortul traducătorului de a plasa adecvat în timp și spațiu faptele relatate de textul biblic. Termenul, provenit din tc. *yüzbaşı* ‘sutaș, conducător peste o sută de soldați’ (tc. *yüz* ‘sută’+ *baş* ‘comandant’), era folosit în secolul al

XVI-lea pentru a desemna un ofițer de la curte (v. STOICESCU₁, p. 214). Semnificativ pentru textul de față este faptul că la început cuvântul desemna un sutaș de mercenari (*ibidem*). Într-o altă ocurență, la 4 Reg. 11:19, gr. *ἑκατοντάρχος* și lat. *centurio* sunt redați corect în OSTROG (*сѣтниківъ*), în traducerea din MS. 4389 termenul slavon fiind însă transpus prin *căpitan*.

6. Un exemplu de „condiționare” istorică: *logofeți* și *cărturari*

La 4 Reg. 12:10, tradiția textuală din limbile vechi de cultură prezintă următoarele opțiuni: *γραμματεὺς* (SEPT. RAHLFS), *scriba* (VULG.), *писчий* (OSTROG). În condițiile în care în limba română existau termeni ca *diac* sau *grămătic*, iar acesta din urmă era într-o poziție privilegiată ca opțiune a traducătorului (sub influența grecescului *γραμματεὺς* din textul sursă), cărturarii preferă să transpună termenul grecesc servindu-se de *logofăt*. Dregătoria de logofăt era o moștenire bizantină, având corespondent în alte state pe *cancellarius* sau *notarius*. În calitate de cancelar al curții, logofătul a ajuns între dregătorii de prim rang ai sfatului domnesc. În Țara Românească era al treilea după ban și vornic, iar în Moldova era chiar primul mare dregător. Dezvoltarea organizării statale a atras după sine și extinderea cancelariei, așa încât logofătul a început să aibă în subordine mai mulți dieci și grămăticici, în secolul al XVII-lea ajungându-se până acolo încât fiecare instituție (de exemplu episcopie) sau mare dregător avea o mică cancelarie. Reținem că în Moldova secolului al XVII-lea acești mici scribi nu se numeau logofeți, ci dieci sau grămăticici, spre deosebire de Țara Românească, unde termenul pare a se fi banalizat în vremea lui Milescu (vezi expunerea pe larg la STOICESCU₂, p. 170-185). În lumina acestor fapte trebuie înțeleasă opțiunea lui Nicolae Milescu pentru *logofăt*, care reflectă o condiționare istorică, în toate ocurențele din 4 Reg. Spre deosebire de acesta, traducătorul MS. 4389 preferă de obicei cuvântul *cărturar*, sub influența sl. *кѣнигъчии* (OSTROG), cf. *scriba* (VULG.), dar poate și pentru că *logofăt* nu mai desemna în graiul muntean doar pe dregătorii de la curte. Că scribul Somnas nu era un slujbaș oarecare ne-o indică faptul că face parte din delegația celor trei trimiși ai lui Ezechia pentru tratative în fața amenințării asirienilor (4 Reg. 18:18). Traducerea

lui *кѢНИГЪЧИИ* prin *cărtulariu*, *scriitor* de la MARDARIE ilustrează situația din limba română contemporană lui Milescu, punând mai bine în valoare efortul acestuia de a reproduce adecvat desemnarea și sensul din textul-sursă în transpunerea textului biblic. În edițiile moderne este surprinzătoare supraviețuirea cuvântului *logofăt*, atât în cele sinodale (până la BIBL. 1936), cât și în versiunile Cornilescu. Încercarea de a moderniza pasajul se înregistrează începând cu BIBL. 1865-1867 (*secretar*), RADU-GAL. (*scriitor*); BIBL. 1968 propune termenul *vistiernic* pentru arhaicul *logofăt*, însă alegerea este nefericită în context. ANANIA se întoarce la opțiunea din BIBL. 1865-1867, care prezintă avantajul sensului mai puțin restrictiv sau condiționat istoric.

BIBLIOGRAFIE

A. Surse fundamentale

- ANANIA = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, versiune întocmită de I.P.S. Bartolomeu Valeriu Anania, București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2001.
- BAILLY = A. Bailly, *Dictionnaire grec-français, rédigé avec le concours de E. Egger*. Édition revue par L. Séchan et P. Chantraine, avec, en appendice, de nouvelles notices de mythologie et religion par L. Séchan, Paris: Librairie Hachette, 1950.
- BIBL. 1688 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a celei vechi și a celei noao lege* [...], București, 1688.
- BIBL. 1795 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a legii vechi și a ceii noao*, toate care s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înțelesul limbii românești [...], Blaj, 1795 [Versiunea Samuil Micu, ed. modernă: Roma, 2000].]
- BIBL.1865-1867 = *Sânta Scriptura a Vechiului Testament*, tradusă și publicată de Societatea Biblică Britană și străină, Iași: Imprimeria Adolf Bermann, 1865.
- BIBL. 1874 = *Sânta Scriptura a Vechiului și a Noului Testament*, edițiune nouă, revedută după texturile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și străinătate, Iași: Tipolitografia H. Goldner, 1874.
- BIBL. 1914 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a celei Nouă*, tipărită în zilele majestății sale Carol I [...], Ediția Sfântului Sinod, București, 1914.

- BIBL. 1936 = *Sfânta Scriptură*, tradusă după textul grecesc al Septuagintei, confruntat cu cel ebraic [...], București: Tipografia cărților bisericești, 1936.
- BIBL. 1968 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită [...] cu aprobarea Sfântului Sinod, București, 1968.
- BOILEAU = *Oeuvres complètes de Boileau*, Paris: Librairie de L. Hachette, 1867.
- CARAGIALE = Ion Luca Caragiale, *Opere*, vol. 5, ediție îngrijită de Șerban Cioculescu, București: Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1938.
- CIORĂNESCU = Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București: Editura Saeculum I.O., 2001.
- CORN. 1924 = *Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, cu trimeteri, Societatea Biblică pentru Răspândirea Bibliei în Anglia și Străinătate, București, 1924.
- COSTACHI = Veniamin Costachi, *Istoria Vechiului și Noului Testament*, vol. I, Iași, 1824.
- COȘBUC = George Coșbuc, *Opere alese*, vol. 2: *Poezii*, ediție îngrijită și prefață de Gavril Scridon, București: Editura Minerva, 1972.
- CREANGĂ = Ion Creangă, *Opere*, II, ediție îngrijită, note și variante, glosar și bibliografie de Iorgu Iordan și Elisabeta Brâncuș, studiu introductiv de Iorgu Iordan, București: Editura Minerva, 1970.
- CT = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi (Brașov 1560-1561) comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăști*, ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București: Editura Academiei Române, 1963.
- DDD = *Dictionary of deities and demons in the Bible*, edited by Karel van der Toorn, Bob Becking, Pieter W. van der Horst, second extensively revised edition, Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999.
- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, serie veche (literele A-B, C, D-De, F-I, J-lacustru, Ladă-lepăda, Lepăda-lojniță), București, 1913-1949, serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ș, T, Ț, V), București, 1965 și urm.
- ES = *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, studiu introductiv filologic de acad. Emil Petrovici, studiu introductiv istoric de L. Demény, București: Editura Academiei Române, 1971.
- HELIADÉ = Ion Heliadé Rădulescu, *Opere*, vol. 1, ediție critică de D. Popovici, București: Editura pentru Literatură și Artă, 1939.
- EVSEEV = Ivan Evseev, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara: Editura Amarcord, 2001.

- KERNBACH = Victor Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1989.
- MARDARIE = Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-român și Tâlcuirea numelor din 1649*, publicate de Grigore Crețu, Edițiunea Academiei Române, București: Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1900.
- MIKLOSICH = Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenicum-Graeco-Latinum*, Vindobonae, 1862-1865.
- MLD = *Monumenta linguae Dacoromanorum, Biblia 1688*, vol. I-VII, IX-XI, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1988-.
- MS. 4389 = Biblioteca Academiei Române, manuscrisul românesc nr. 4389 [conține traducerea integrală a Vechiului Testament, efectuată după slavonă și latină, de un anonim muntean, probabil Daniil Andrean Panoneanul, în a doua jumătate a sec. al XVII-lea].
- MS. 45 = Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, fondul Blaj, manuscrisul românesc nr. 45 [conține traducerea integrală a Vechiului Testament, efectuată de Nicolae Milescu și revizuită de un anonim moldovean, probabil Dosoftei, în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea].
- NIEMEYER = J. F. Niemeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden: E. J. Brill, 1976.
- NTB 1648 = *Noul Testament sau Împăcarea au legea noao a lui Iisus Hristos, Domnului nostru*, izvodit cu mare socotință, den izvod grecescu și slovenescu, pre limbă rumânească [...] în cetatea Belgradului [...], 1648, (ediție modernă: Alba Iulia, 1988).
- OSTROG = *Библия сиречь книги Ветхаго и Новаго Завета по языкоу словенскоу* [...], Ostrog, 1581.
- RADU-GAL. = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament*, tradusă după textele originalele ebraice și grecești de preoții profesori Vasile Radu și Gala Galaction [...], București: Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1938.
- SEPT. FRANKF. = *Τῆς θείας Γραφῆς, Παλαιάς Δηλαδῆ καὶ Νέας Διαθήκης ἀπάντα* [...], Frankfurt am Main, 1597 (principalul izvor al versiunilor biblice românești din sec. al XVII-lea).
- SEPT. NEC = *Septuaginta II: Iisus Nave, Judecători, Ruth, 1-4 Regi*, volum coordonat de Cristian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, Dan Slușanschi, în colaborare cu Ioan Florin Florescu; Florica Bechet, Ioana Costa, Alexandra Moraru, Ion Pătrulescu, Cristina Costena Rogobete (traducători), Colegiul Noua Europă, București – Iași: Polirom, 2004.

- SEPT. RAHLFS = *Septuaginta, id est Vetus Testamentum Graece iuxta Lxx interpretes*, edidit Alfred Rahlfs, Editio altera quam recognovit et emendavit Robert Handhart, duo volumina in uno, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1979.
- SJS = *Slovník Jazyka Staroslověnského/ Lexicon Linguae Palaeoslovenicae*, Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1958.
- VOICULESCU = V. Voiculescu, *În grădina Ghetsemani. Antologie de poezie mistică*, ediție îngrijită de Roxana Sorescu, București: Editura Art, 2009.
- VULG. = *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata* [...], Antwerpiae, ex officina Christophori Plantini, 1565 (Vulgata Clementina, ediție indicată ca izvod în prefața Ms. 4389).
- VULG. BLAJ = *Biblia Vulgata, Blaj, 1760-1761* (versiune manuscrisă elaborată de un colectiv de cărturari greco-catolici, sub conducerea episcopului Petru Pavel Aaron), vol. I-V, București: Editura Academiei Române, 2005.

B. Literatură secundară

- CARTOJAN = N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I-II, Cuvânt înainte de Dan Zamfirescu, postfață de Mihai Moraru, ediție îngrijită de Alexandru Chiriacescu, București: Editura Enciclopedică Română, 1974.
- CONȚAC = Emanuel Conțac, „Tradiția biblică românească. O prezentare succintă din perspectiva principalelor versiuni românești ale Sfintei Scripturi”, în *Studii Teologice*, 2011, nr. 2, 201-211.
- DE MARLIAVE = Olivier de Marliave, *Le monde des eunuques. La castration à travers les âges*, Paris: Imago, DL, 2011.
- ERMINIA = Dionisie din Furna, *Erminia picturii bizantine*, București: Editura Sophia, 2000.
- GHINOIU = Ion Ghinoiu, *Sărbători și obiceiuri românești*, București: Editura Elion, 2007.
- GUILLAND = Rodolphe Guilland, „Les eunuques dans l’empire byzantin. Étude de titulature et de prosopographie byzantines”, în *Études byzantines*, 1 (1943), 197-238.
- IONESCU = Anca Irina Ionescu, „Emprunts grecs dans la terminologie mythologique des langues balkaniques”, în *Revue des études sud-est européennes*, 14 (1976), nr. 1, 78-87.
- MUNTEANU = Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București: Editura Humanitas, 2008.
- PAMFILE = Tudor Pamfile, *Văzdubul – după credințele poporului român*, ediție îngrijită de Antoaneta Olteanu, prefață de Alexandru Dobre, București: Editura Paideia, 2001.

STOICESCU₁ = Nicolae Stoicescu, *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române*, București: Editura Militară, 1968.

STOICESCU₂ = Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova: sec. XIV-XVII*, București: Editura Academiei Române, 1968.